

**Protestantse
Kerk**

Faith, Law, and Redemption in Jesus and Paul:
Reformation Themes and Christian-Jewish Relations

Geloof, wet en verlossing bij Jezus en Paulus:
de Reformatie-thematiek en
de christelijk-joodse verhouding

International Conference, November 7-8, 2016
Lunteren / Netherlands

Welkom en introductie door Eeuwout van der Linden

Welkom op dit symposium. Welkom aan alle deelnemers die de weg naar dit conferentiecentrum diep in de Lunterse bossen hebben gevonden. Welkom aan de gastsprekers en workshopleiders, die een belangrijke bijdrage aan de thema's van deze conferentie zullen leveren.

A warm welcome to our guest from the United States. Yesterday evening we met each other. You have come from far, to have a conversation with us on most relevant themes in the Jewish-Christian dialogue. We will continually switch from Dutch to English and vice versa. Hopefully we'll understand each other eventually.

We gaan twee dagen met elkaar op weg, cirkelend rond Jezus en Paulus in hun Joodse context. Ik wil een korte introductie op de conferentie geven.

ICCJ-bijeenkomst in Philadelphia

Begin juli was ik op een internationale conferentie van joden en christenen (ICCJ) in Philadelphia (VS). Op de slotdag was er een bijzondere gast, de 79-jarige Ed Parish Sanders, beter bekend onder zijn schrijversnaam E.P. Sanders. Sanders is een vooraanstaand nieuwtestamenticus en vertegenwoordiger van 'het nieuwe perspectief op Paulus' [new perspective on Paul]. Vanaf eind jaren zestig plaatst hij Paulus in de context van het jodendom van de eerste eeuw zoals weinigen voor hem gedaan hadden. Daarmee beïnvloedde hij tal van andere nieuwtestamentici als Tom Wright en James Dunn.

In de laatste decennia zijn er wetenschappers die dankbaar gebruik maken van Sanders' inzichten, maar vinden dat hij niet ver genoeg gaat. Op iets te korte noemer gebracht: Hoe immens groot de betekenis van Sanders ook is geweest, uiteindelijk schiet het jodendom ook in zijn ogen tekort, 'omdat het geen christendom is'. Zij noemen zich vertegenwoordigers van het 'Radical New Perspective on Paul'. Op de ICCJ-bijeenkomst vertelde Dick Pruiksma, lid van de Protestantse Raad voor Kerk en Israël, wat dit inhoudt. Deze nieuwe stroming ziet Paulus geheel binnen het jodendom. Er is niets wat niet joods is bij Paulus. Een aantal gastsprekers op deze conferentie rekent zich daartoe of schurkt daartegen aan.

Vorbereiding symposium

Ten tijde van de ICCJ-conferentie waren wij vanuit Kerk en Israël, Protestants Dienstencentrum, en vanuit de Protestantse Raad voor Kerk en Israël al meer dan een jaar bezig met de voorbereiding van dit symposium.

Het begon in 2014/2015 met een nieuwe gezamenlijke bezinning. We waren van mening dat we allerlei exegetische en theologische vragen lang hebben laten liggen. We vonden en vinden dat het Joods-christelijke gesprek in Nederland weer een nieuwe impuls moet krijgen. En dat we daarbij over grenzen moeten heen kijken. We constateerden dat de joods-christelijke contacten in de laatste jaren gedomineerd werden en nog steeds worden door de politieke situatie in het Midden-Oosten. Het conflict tussen Joden en Palestijnen bepaalt vaak de agenda.

Nu is de Protestantse Kerk daarbij met hart en ziel betrokken: door bruggen te bouwen, mensen bij elkaar te brengen, door naar beide zijden te luisteren en verbonden te zijn zowel met Joden en als met Palestijnse christenen.

Tegelijkertijd gaat het in Joods-christelijk gesprek om meer. Wat kun je met elkaar *doen*? Wat verbindt je met elkaar? Waar kun je elkaar op aanspreken? Wat zijn gemeenschappelijke bronnen? In een gesprek gaat het om twee partijen, maar voordat je een gesprek aangaat moet je enige zelfkennis hebben. We zijn aan de start van dit hele proces bij onszelf te rade gegaan. We zijn heel verschillend van elkaar, maar wat ons bindt is dat we het allemaal een verrijking vinden om ons in dialoog met Joden te begeven en om in het kader daarvan, b.v. door studie, actief te zijn. Juist door het joods-christelijke gesprek ga je je weer op een nieuwe manier verhouden tot je eigen kerkelijke en theologische traditie. We wilden opnieuw bijbels-theologische vragen op de agenda. Het is alweer een tijdje geleden dat mensen als David Flusser ons leerden met andere ogen naar de evangeliën te kijken. Wat was er in de afgelopen jaren gebeurd? Was er wat gebeurd?

Bibliografie over Jezus en Paulus in en vanuit Joods perspectief

Zeker in de V.S. worden tal van vragen in het joods-christelijke gesprek open en uitdagend besproken. Het is de verdienste van Hans Schravessande dat hij door een berg literatuur is heen gekropen en daar verslag van heeft gedaan in de uitvoerige bibliografie die iedere deelnemer van te voren heeft gekregen.

Er verschijnt veel, en dan vooral in het Engels, vanuit Amerika. Misschien gebeurt daar op dit moment meer dan elders en in Israël zelf: in tal van publicaties worden diepgravende vragen gesteld, taboes niet geschuwd en discussies op theologisch en exegetisch vlak gevoerd. Ook valt op dat Joden en christenen daar vaak nauw met elkaar samenwerken. Vaak weet je niet eens meer wie christelijk of wie Joods is. Misschien is het te vroeg om te spreken over een zekere consensus. Of zou je kunnen zeggen dat steeds meer studies erop wijzen dat Jezus en Paulus geheel te verstaan zijn vanuit het jodendom van hun tijd en dat zij daarbinnen een eigen stroming hebben gevormd? Sommigen noemen de brieven van Paulus een vorm van apostolisch jodendom. Veel van wat lange tijd als typisch joods of christelijk werd aangeduid, blijkt dat niet te zijn. Jezus en Paulus zijn geen stichters van een nieuwe religie die christendom heet. Zij zijn misschien eerder hervormers, al is dit wel een wat anachronistische term. Een hervorming kan nieuwe gedachten en praktijken oproepen of soms ook oude gedachten versterken. Hervormingen kunnen binnen een religie heel verschillend beoordeeld worden. Daarover gaat het gesprek tussen Joden en christenen.

Vanuit Kerk en Israël en de Protestantse Raad voor Kerk en Israël vonden we dat we hieraan een symposium moesten gaan wijden. Het is onze ambitie dat er weer oog komt voor het uniek-joodse van Jezus en Paulus, geplaatst in het jodendom van de eerste eeuw. Zodat het betekenis kan krijgen voor hier en nu.

Hebben Joden daar dan belangstelling voor? Is dat nu wat je moet doen als je een bijdrage wil leveren aan het joods-christelijke gesprek: moet je dan een conferentie beleggen over Jezus en Paulus?! Maar daar zit een vooronderstelling onder: alsof Jezus en Paulus christenen waren en dus Joden niets te zeggen hebben. En wat nu als Jezus en Paulus voluit Joods zijn, wat zegt dit dan voor onze christelijke visies? We besloten het waagstuk aan te gaan. Jezus en Paulus zijn per slot van rekening niet de minsten...

Op het symposium

Op dit symposium staan verrassende ontwikkelingen in de joodse en christelijke visies op Jezus en Paulus centraal. Niet toevallig wordt het symposium gehouden aan het begin van het jaar waarin aan 500 jaar Protestantisme aandacht wordt geschonken. Bijzondere aandacht krijgen reformatie-thema's als geloof, wet en verlossing bij Jezus en Paulus, gezien in het licht van de joods-christelijke verhouding [Reformation Themes Faith, Law and Redemption in Jesus and Paul]. Begon de Reformatie met een beweging terug naar de bronnen, in onze dagen worden we eveneens uitgedaagd om kernachtig te verwoorden wat geloven anno nu betekent. Wat hoort tot de kern en wat is ballast?

Tot de kern van het christelijk geloof behoren in ieder geval de Joodse context en achtergronden. De kern is Joods. De beide kernfiguren in het Nieuwe Testament, Jezus en Paulus, zijn niet los te zien van het veelkleurige Jodendom van de eerste eeuw. De hoofdsprekers tijdens de conferentie zullen daar hun licht op laten vallen.

De joodse wetenschapper en nieuwtestamenticus Pamela Eisenbaum geeft al vele jaren les over Paulus aan christelijke theologiestudenten. Ze merkt hoe vrijwel iedereen Paulus alleen door de bril van de Reformatie kan lezen. Maar hoe goed de inbreng van de Reformatie ook

geweest is, stelt Eisenbaum, belangrijke inzichten zijn over het hoofd gezien. Uitdagende stelling aan het begin van de Reformatieherdenking!

Paulus was geen christen, zegt zij in haar boek gelijknamige *Paul was not a Christian*. Had ik dit boek maar tijdens mijn studie kunnen lezen, zo helder, aanstekelijk en uitdagend! Zij noemt de 'bekering van Paulus' eerder een roeping, zoals de profeten geroepen werden. En zij legt uit in haar lezing van Romeinen 9-11 dat het Paulus niet gaat om de vraag 'Hoe kan ik gered worden?', maar: 'Hoe kan de wereld verlost worden?'. En dat is een heel Joodse vraag waarop Paulus een heel Joods antwoord geeft. [..Paul is not answering the question "How can I be saved?", but: "How will the world be redeemed?" And that is a very Jewish question, and one to which Paul gives a very Jewish answer']

Ik heb het genoeg gehad om de in Florence geboren Amerikaanse geleerde Gabriele Boccaccini tijdens de zomervakantie in Florence te ontmoeten. Een jaar daarvoor had ik hem meegemaakt tijdens een bijeenkomst van de ICCJ in Rome. Toen maakte hij op mij indruk door de verhouding tussen Joden en christenen met het beeld van een tweeling duidelijk te maken: beiden, Jood en christen, komen uit dezelfde baarmoeder. Tijdens deze conferentie spreekt hij over het cruciale begrip 'vergeving van zonden' [Forgiveness of Sins]. Volgens Boccaccini kan Jezus geplaatst worden in de tradities van de Tweede tempelperiode, en dan vooral in en in reactie op de Henochtraditie [Enochic Tradition]. Hij laat zien dat het idee van een messias die zonden vergeeft in de apocalyptische Henochtraditie staat. Als 'vergever' had Jezus volgens Boccaccini geen universele missie, bestemd voor iedereen. Hij was niet gezonden voor de rechtvaardigen, maar voor zondaren. We horen er zo meteen over en worden direct in het diepe gegooid. [He did not come to call the righteous, but the sinners to repent]

'Jezus was een Joodse man met de beperkingen van zijn tijd, dat bevestigt zijn late leerling Paulus, zegt Peter Tomson, emeritus hoogleraar Nieuwe Testament, Judaica en Patristiek in een artikel over *'Jezus als Joods leraar'*. Tomson loopt al vele jaren mee als kenner van het Jodendom van de Tweede tempelperiode. Ter voorbereiding op dit symposium las ik me in, niet zo grondig als Hans Schraevesande, maar toch. Een aantal zinnen van Tomson trof me:

'Jezus bracht een "nieuwe leer met gezag" - maar hij putte daarbij uit bestaande tradities binnen het jodendom van zijn tijd. Jezus is een unieke figuur die allerlei elementen uit de denk- en leefwereld van zijn tijd verenigde tot een onmiskenbaar nieuw geheel' (*'Het nieuwe van de christelijke boodschap en het jodendom'*).

In zijn lezing zal hij Tomson de hoofdstukken 9-11 uit de Romeinenbrief belichten, waarbij hij reformatiethema's zal betrekken.

Toen ik de inaugurele rede van Annette Merz, hoogleraar Nieuwe Testament aan de PThU, las, 'Wil de echte Jezus opstaan?' [Will the real Jesus please ascend?], werd ik geraakt door wat zij op het eind zei: 'Geen dogma en geen verhaal, maar een levend mens stond aan het begin van de Joodse vernieuwingsbeweging die zich zou ontwikkelen tot het christelijke geloof'. In haar lezing vraagt zij zich af of de parabel over de werkers in de wijngaard (Mat. 20) gaat over 'redding door werken'. [Is the parable of the workers in the vineyard concerned with 'salvation by works'] Een spannende vraag. Staan geloof en werken inderdaad zo op gespannen voet als zij lang hebben gedaan?

En dan zijn er in deze dagen nog meer bijdragen: van Bert Jan Lietaert Peerbolte, hoogleraar Nieuwe Testament aan de VU, die in een bijdrage aan de *Handreiking voor de Israëlzondag* voor 2016 schreef: 'Paulus houdt geen pleidooi voor dogmatische eenheid, maar voor eensgezindheid in diversiteit'. Alleen dat is al een zinnetje om met elkaar in gesprek te gaan. Hij zal samen met Pamela Eisenbaum het gesprek aangaan.

Theo Witkamp, hoofd seminarium van de Protestantse Theologische Universiteit, gaat een eind mee met Boccaccini, maar niet helemaal. Hij heeft een paar pittige vragen. Wat betekent Boccaccini's visie voor de groep die de rechtvaardigen genoemd wordt?

En Leo Mock, docent Judaica aan de Tilburg University, stelt de vraag: Kunnen Joden wat van Jezus leren, en zo ja, wat dan?

Twee dagen is veel te kort om alle vragen te stellen. Er zullen tal van exegetische, dogmatische en theologische vragen blijven liggen. Zeker de vraag wat dit alles voor de systematisch-theologische bezinning te betekenen heeft, is een spannende vraag.

In de komende jaren zullen wij proberen dit alles verder op te pakken en uit te werken. We zullen daarbij putten uit de oogst van de conferentie, waarbij Maarten den Dulk, emeritus kerkelijk hoogleraar, vitaal denkend en bewegend, ons behulpzaam zal zijn.

**

*

Opening

Ik wil deze conferentie openen met het lezen van een lied van Schalom ben Chorin. Het is opgenomen in het Liedboek: *Zingen en bidden in huis en kerk*, Lied 857.

Schalom ben Chorin werd als Fritz Rosenthal in 1913 geboren in München. Als leerling van Martin Buber ontwikkelt hij zich tot een belangrijk Joods denker en schrijver. Op de vlucht voor de Gestapo vestigde hij zich in 1935 in Palestina.

Hij veranderde zijn naam in Schalom ben Chorin, wat 'zoon van de vrijheid' betekent. In het gedicht 'Und suchst du meine Sünde' ontleende hij woorden aan de Spaans-Joodse dichter Salomo Ibn Gabirol (ca. 1020–1058).

Je hoort er Psalm 139 in: God is er, Hij is om je heen.

Toen het lied in de Duitse liedbundels opgenomen werd, zou Ben Chorin gezegd hebben tegen de componist (of was het de uitgever?), dat dit dan het enige Joodse lied in deze bundels was. Deze wees hem erop we ook de Psalmen in onze liedboeken hebben.

In de vertaling van Andries Govaart komt het mystieke aspect, dat er al inzit, mooi naar voren. Je wilt weg van God, en dan weer dicht bij God zijn. Je voelt de vraag naar waar je bent en waar je staat onderhuids. Waar ben je, mens? Wie ben jij voor je medemens? Deze indringende vraag wordt tot een liefkozing als je je overgeeft aan God. Zijn wij even stil en keren we ons tot de Bron van alle leven.

Jij zoekt mij: mens waar ben je?
Ik vlucht en schuil bij jou,
de bron waarin ik uitmond,
verlaat mij, blijf mij trouw.

Ik draai en keer me van je,
ik ga, kom bij je uit.
Jij wacht me in de verte,
ik weet je onderhuids.

Jij, als ik kom of wegga
en als ik hier blijf, jij.
Mijn rechter en mijn pleiter
ben jij en altijd jij

(vert. Andries Govaart , Lied 857)

Pursue, I find there's only escape
from God to God,
my freedom and my capture
means pardon and a rod.

In restless haste my journey
affords no changing view;
the route on which I hurry
begins and ends with you.

My start and destination,
My patron and my guest;
You are my Judge and Saviour;
You are my toil and rest.

(vert. Ivor Jones, 1972)